

Article publicat a:

**DONES: HISTÒRIA
I MEMÒRIA A CATALUNYA**

**POBLACIÓ, SOCIETAT,
TERRA, DONES I FAMÍLIA
A LA CATALUNYA
ALTMEDIEVAL**

Teresa Vinyoles Vidal

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Museu d'Història
de Catalunya

Miniatura medieval amb representació d'Almodis de la Marca i el seu espòs, Ramon Berenguer I, comprant el comtat de Carcassona al comte de Cerdanya, Ramon Calders. Liber Feudorum Maior, segle XII. © de la fotografia: Photoaisa

*Incipunt Carte adquis
quas uenabilis. R. beren
...*

La futura Catalunya, al segle V, era un territori romanitzat. L'impacte visigot no va implicar una gran presència de nous habitants, però la població goda fou la classe dirigent i el llegat visigot influí en els segles posteriors. El regne visigot, igual que Catalunya, es fundà a un costat i l'altre dels Pirineus. La societat del segle IX va continuar dirigida per elements gots o gotitzats. La llei goda, romanitzada i potser amb una base ancestral, esdevé un senyal d'identitat a la Catalunya carolíngia en què destaquem el concepte d'autoritat pública que farà viable la creació d'un estat, la llei d'ocupació de terres ermes que possibilità la repoblació i el dret de família favorable a les dones que va cohesionar les famílies. L'estructura dels comtats que formaren Catalunya és d'origen visigot o fins i tot anterior (Udina, 1991, p. 368-373).

L'estat visigot, que dominava la península Ibèrica i la Septimània, es va acabar amb la invasió musulmana, que pel que fa a la futura Catalunya s'esdevingué entre l'any 714 i el 720. El temps que durà el domini musulmà a la Catalunya Vella, entre uns setanta i noranta anys, no fou suficient perquè es produïssin conversions massives a l'islam. La política de tolerància religiosa, derivada del tipus de pactes amb la noblesa goda o amb els caps de les comunitats pageses, contribuïren al fet que no hi hagués grans canvis, si bé es va trencar i retardar el procés de senyorialització que s'havia iniciat. De tota manera, després de la intervenció franca hi podia quedar una minoria de població proandalusina, ja que durant els primers anys del domini carolíngi les aliances amb els musulmans foren freqüents.¹ Fou diferent l'ocupació musulmana a l'anomenada Catalunya Nova, que va restar vinculada políticament i socialment a al-Àndalus fins a mitjan segle XII, quan va ser incorporada al país.

La intervenció carolíngia i la creació dels primers comtats no pressuposaren una absorció. Foren els hispanogots del sud dels Pirineus i els gal·logots de la Septimània els qui actuaren activament per tal de sortir del poder de Còrdova i per posar-se sota la protecció dels reis francs. Els comtats pirinencs passaren a l'òrbita franca per pactes, no per conquesta, i ho feren amb la condició de mantenir els seus costums i les seves lleis. Sota el domini carolíngi no hi hagué

1 - La revolta d'Aissó (826) o la de Guillem de Septimània (848) en són testimonis. Sobre la Catalunya islàmica: Balaña, Bramon i Sancho entre d'altres.

immigració franca però, en canvi, trobem la presència de refugiats *hispani*,² amb un pacte d'ocupació i repartiment de terres de conreu per mitjà del sistema anomenat aprisió, que consisteix en l'ocupació de terres ermes, abandonades, per tal de conrear-les i repoblar-les (Bolós, 2000, p. 31).

Al llarg dels segles IX i X la terra dels comtats de la Catalunya Vella fou conreada, repoblada, reorganitzada. Homes i dones, conjuntament, van conquerir la terra per treballar-la i perquè deixés de ser erma. En queda constància en nombrosos documents procedents d'arreu dels comtats. Així ho podem llegir en un pergami datat a Vic l'any 889: «Jo, Ermengarda i el meu fill Otger i les meves filles Ermengarda i Eldefreda et venem [...] tot el que vàrem treure conjuntament de l'erm, i el demés que ens pugui venir per aprisió o treball» (Junyent, 1980, doc. 11). Hi havia una quantitat important de terres que no estaven en mans de cap propietari concret i que eren considerades reials, és a dir, del fisc. Els monarques carolingis atorgaren algunes d'aquestes terres als seus col·laboradors i a les institucions religioses, però les terres fiscals que quedaven, i que passaren a mans dels comtes, eren terres de colonització en les quals s'establiren parelles joves, matrimonis amb fills, famílies senceres, dones soles o amb fills. Ells i elles artiguen, seguen el sota-bosc, tallen o cremen les garrigues perquè les terres es puguin conrear. Aquestes terres són els aous, petites o mitjanes propietats que passaven per herència de pares i mares a fills i filles.

Famílies pageses cobrien la terra de vinyes, que treballaven amb el sistema de complantació:³ «Jo Godemar i la meva muller Adeleva, nosaltres conjuntament permutem la nostra vinya, novament complantada i ben avinyada, amb la verema que aquest any Déu ens ha donat pel nostre treball i la nostra suor» (Baucells, doc. 242 i 268). Dones i homes artiguen, avinyen, compren, venen o donen terres que posseeixen i conreen. Molt interessant en aquest sentit és la imatge que ens ofereix la Bíblia de Ripoll, on podem veure Adam segant amb una dalla i al seu costat Eva fent-ho amb una falç.⁴

2 - *Hispani* era el nom que rebien els pobladors d'Hispania que estaven sota el domini musulmà i havien fugit al regne franc a conseqüència de represàlies per haver ajudat les tropes de Carlemany que van acabar amb la desfeta de Roncesvalls (Bolós, 2000, p. 139).

3 - *Contracte establert entre un pagès o pagesa (un matrimoni pagès) i el senyor d'una terra, que la cedia perquè hi plantessin vinya. Al cap d'uns anys, part de la terra retornava al senyor i l'altra quedava per als pagesos.*

4 - *Còdex fet per escrivans, il·luminadors i miniaturistes a l'escriptori del monestir de Ripoll, al segle XI, que es conserva a la Biblioteca Apostòlica Vaticana.*

Hi ha alguns documents que ens portarien a pensar que els primers catalans eren pioners que artiguen el desert (Zimmerman, 1989, p. 99), però mirant els detalls sobre els límits de les propietats artigades comprovem que hi havia conreus i camins que estaven ubicats en vil·les i vilars. No tota la població eren nouvinguts que conreaven terres abandonades, hi quedava població preexistent que mantenia certes infraestructures i que, juntament amb els nous pobladors que baixaven de la muntanya al pla, es va anar enquadrant en parròquies i termes.

La renovació que féu el rei Carles el Calb, l'any 844, dels pactes que el seu avi Carlemany i el seu pare Lluís el Pietós havien establert amb els habitants dels comtats ens fa pensar que hi havia una estructura social prou forta i representativa per reclamar que els fossin reconeguts els seus drets i es respectessin els seus costums. El rei els eximia de certs tributs i es comprometia que els habitants de la pre-Catalunya serien jutjats pels seus propis tribunals i segons el dret visigot, i els concedia la propietat de les terres obtingudes per rompuda de l'erm en qualsevol comtat. El pacte ens mostra també l'existència de béns comuns que, segons un costum antic, calia preservar per mantenir la pau social: les pastures, la llenya i l'aigua havien d'estar a disposició de tothom (Fàbrega, 1995, doc.1).

La població vivia en petites comunitats agrupades en vil·les, vilars i vilarets, unitats de poblament disperses dins del marc de les valls (To, 1991, p. 223; Salrach, 1999, p. 51). Els masos són citats poques vegades abans del segle XI i corresponien a unes subdivisions de les vil·les (Riu, 2001, p. 20-22). La població es va anar ordenant per mitjà de les parròquies que es van fundar al llarg del territori. Els únics nuclis més o menys urbans eren les seus episcopals.

Pel que fa a l'habitatge, la casa rural era de planta única amb dues peces juxtaposades en horitzontal; l'espai per a la família quedava separat del corral i de vegades la cuina també formava una estructura a part. Així mateix documentem població que habitava en coves i balmes adaptades.

La societat catalana, fins a l'any 1000, no era del tot igualitària, però ni el senyoriu ni els lligams de dependència no estaven establerts. La població estava organitzada per mitjà d'assemblees o consells formats pels caps de casa, majoritàriament homes, però també dones. En tot el territori trobem actuacions col·lectives de comunitats pageses. Consta que a la darrereria del segle IX el comte de Girona havia comprat terres a un conjunt de quinze famílies de la vall d'Anglès, tretze d'elles formades per matrimonis, amb esment del nom del marit i la muller. En un document figura una dona sola i en un altra una mare amb el seu fill i la nora (Pruenca, 1995, doc. 6). En el document que con- signa la integració de diversos llocs del Ripollès sota el control de l'abadessa

Emma de Sant Joan, la meitat de les signatàries són dones (Udina, doc. 38). Al Pallars documentem la donació col·lectiva de la vila de Baén (despoblat de Gerri de la Sal) al comte Ramon l'any 920, signada per onze parelles, a més de cinc dones amb els seus fills i dos homes sols (Abadal, 1955, doc. 132).

Documentem un exemple molt interessant d'aquesta gestió col·lectiva en un procés de l'any 977. Una comunitat de repobladors havia romput unes terres a Vallformosa, al Bages, i el comte Borrell II els les reclamava judicialment. Els habitants de la vall es defensaren dient que feia més de trenta anys que posseïen la terra que havia estat ocupada pels seus avantpassats emigrats allà (Albert, 1994, doc. 124). La comunitat estava formada per 48 unitats familiars representades pels caps de casa, normalment homes, si bé també hi havia vuit dones. Els habitants de la vall eren lliures i els fou reconeguda la propietat de la terra. Sembla que actuïn de forma assembleària i la primera compareixent i primera signatària és una dona, anomenada Tudil·la, que devia ser reconeguda com a capdavantera de la comunitat.

El nucli bàsic de convivència per a tots els grups socials era la família nuclear, formada per una parella i els seus fills, que també esdevenia la cèl·lula econòmica fonamental. L'Església va anar imposant el model de matrimoni, monògam, exògam i indissoluble, que la societat civil va fer seu. Tal com es pot esperar en un moment de colonització i repoblació, la presència femenina és constant tant en la producció agrícola com en la gestió del patrimoni. La base de la presència de les dones és el reconeixement a la seva feina, en un moment on eren necessàries totes les mans per treballar (Vinyoles, 2004; 2007). A més a més, la legislació vigent durant els segles IX-XII, basada en el dret de família visigot, recopilat en el *Liber iudicum popularis*, era positiva per a les dones.

En podem destacar tres factors favorables a la condició femenina. En primer lloc, pel que fa a les filles, la llei i els costums establien el repartiment de les terres i els béns del pare i de la mare entre tots els fills i filles. Les noies, doncs, tenien dret a l'herència dels progenitors igual que els seus germans. Així mateix, la mare vídua compartia les terres amb els fills i filles, que n'eren els hereus, mentre que ella en restava com a usufructuària, de manera que continuava regint les terres de la unitat familiar després de la mort del marit i es reconeixia que havia col·laborat en les tasques agràries i domèstiques.

És molt important per a les dones, sobretot, el que establia el dret de família amb referència al dot. El marit era el qui aportava el dot a la dona quan es casava i la llei, reconeixent que li arribava una ajuda, establia que una desena part dels béns d'ell, tan dels que tenia abans de casar-se com dels que adquiriria després, pertanyien a la muller i en feia donació en el moment de casar-se. Llegim un fragment de contracte esponsalici: «El creador de tot, Déu, no va

voler que l'home visqués sol i va crear una ajuda semblant a ell [...] Per això, em plau i em convé amantíssima esposa o muller meva demanar-te d'unir-te a mi en matrimoni, com ho faig [...] I com que un matrimoni no es pot fer legalment sense el títol de dot, per l'amor que et tinc, per la teva dolcesa i pels infants que procrearem, et dono la desena part dels béns que tinc i que podré adquirir, segons prescriu la llei dels gots» (Baucells, doc. 331, any 1020).⁵

El dot marital assegurava la cohesió de la parella i es requeria el consentiment de tots dos per comprar, vendre, hipotecar o donar, ja que la desena part de cada terra, casa o hisenda, era de la muller. Molt explícit en aquest sentit és el contracte de venda d'una propietat a Provençana, territori de Barcelona, formada per la casa amb corral, l'hort, les terres i les vinyes que tenia Ode-ric per compra; la seva muller, Orúcia, hi afegeix la venda de la dècima que li corresponia a ella (Fàbrega, 1995, doc. 219, any 992); el contracte de venda, doncs, s'havia de fer per comú acord de la parella. La dona podia rebre dels seus pares un aixovar, un regal de béns mobles o immobles que aportava en casar-se. Aquest costum era generalitzat, però no prescriptiu, mentre que la dècima marital, en canvi, estava designada per la llei.

Podem afirmar que aquella societat donava un valor a les dones que no tindran en altres moments històrics. En la documentació catalana altmedieval trobem camperoles que colonitzen i treballen la terra, dones al capdavant de comunitats repobladores, dones de tots els grups socials compren, venen, empenyoren, fan de testimoni, de tutores, de marmessores. Trobem dames que comanden castells, que podien rebre per herència, com a part del dot marital, per aprisió o que els podien ser encomanats com a *castlanes* de mans d'un senyor. Així mateix trobem comtesses que governen, entre les quals podem parlar d'Ava, casada amb Miró II de Cerdanya (897-927) mare de vuit fills, àvia de l'abat Oliba. Ava, que va sobreviure trenta-quatre anys al seu marit, es trobà al capdavant dels comtats de Cerdanya-Besalú, va haver de sufocar una revolta nobiliària (Salrach, 1973, p. 3-36) i té el privilegi de ser l'única dona

5 - Tot i que hi ha una evident evolució vers el dot femení, trobem exemples de dècima marital fins a entrat el segle XIII. Jaume I, a les Corts Catalanes de 1251, prohibí aplicar el dret visigot. (Vinyoles, 2014, p. 7-78).

enterrada al panteó comtal al monestir de Ripoll. Així mateix la seva nora, Ermengarda de Vallespir, exercí el poder comtal a Cerdanya quan el va deixar el seu marit, Oliba Cabreta, en retirar-se a Montecassino. La filla d'Ava, Goltregod, dirigí el comtat de Pallars com a comtessa vídua de 950 a 980 (Aurell, 1998, p. 7, 137-14).

La comtessa Ermessenda (975-1058) governà els comtats de Barcelona, Girona i Osona amb el seu marit, sola, amb el seu fill i amb el seu net. Presidí judicis i garantí el dret vigent contra l'arbitrarietat, va impulsar la repoblació del territori i mereix una menció especial la carta de poblament de Cervera atorgada a favor d'una dona, Guinedilda, i dels seus fills (Font Rius, doc. 16, any 1026). Donà suport a la reforma de l'Església, fundà el monestir de Sant Daniel de Girona, feu encunyar les primeres monedes catalanes, s'oposà a la noblesa feudal i establí contactes internacionals amb Roma, Còrdova, les taifes musulmanes i els comtats cristians peninsulars (Vinyoles, 1999, p. 175-186).

Trobem abadesses emprenedores, com Emma, filla del comte Guifré, que des de Sant Joan de les Abadesses va organitzar el territori per establir-hi famílies pageses i fundà parròquies que aglutinaren la població. Trobem religioses que pinten, broden i signen les seves obres: «Recorda, amic, Maria em va fer», posava Maria al teixit de l'estola de Sant Narcís. «Ende pintora i ajudadora de Déu», signava la il·luminadora del *Beatus* de Girona (Vinyoles, Varela, 2004).

Hem de remarcar també la mobilitat de la gent de l'època, hosts que anaven i venien, repobladors que en un degoteig constant baixaven dels Pirineus vers el sud, *hispani* refugiats que aprisiaven terres als comtats catalans, refugiats mossàrabs vinguts del sud. Ambaixadors que anaven fins a Còrdova, a Roma o al regne franc per afers polítics. Tenim constància de pelegrins i pelegrines que testaven abans d'emprendre el viatge que els feia témer la mort en terres llunyanes. Hi havia penitents que marxaven, voluntàriament o per imposició d'una pena o penitència, i altres persones que anaven per devoció fins a Jerusalem, a Roma, a Sant Jaume o a certs llocs de culte marià més propers.

Eren temps difícils en què sovintejaven les algarades frontereres amb la destrucció i captivitat subsegüents. Fou molt greu la d'al-Mansur (any 985). L'any 1002, una dona del Vallès marxà com a pelegrina a Roma, tot esperant, o potser desesperant, que el seu fill i la seva filla tornessin de captivitat (Rius 1946, doc. 377). Hauríem de datar pels volts de l'any 1000 el testament de Dardil, que feu estant captiva dels musulmans a Osca (Fàbrega, 1995, doc. 349).

Detall de la *Bíblia de Ripoll*, segle XI. Adam segant amb una dalla i, al seu costat, Eva fent-ho amb una falç. © de la fotografia: Prisma

Hi hagué moments de fam, famílies que empenyoraven les terres a canvi de cereal per poder menjar i plantar (Benito, 1999, p. 189-203), repobladors que van haver d'abandonar les aprisions i tornar-se'n. El bisbe Oliba de Vic, l'any 1023, deia: «S'ha presentat l'eixorquia de la fam i la misèria de la sequera en aquesta nostra regió; per això molts dels conreadors se n'anaren a Tolosa i per aquest estat de necessitat una gran part de la nostra terra ha arribat a la devastació de l'erm» (*Catalunya romànica* 9, p. 506). De tota manera, globalment es produïen excedents i aparegueren els primers mercats d'intercanvi en espècies o en diner musulmà a partir de 1010.⁶

En definitiva, podem dir que fins al començament del segle XI la població estava formada per homes i dones lliures propietaris i propietàries de les terres que treballaven, molts d'ells amb pocs recursos, que milloraren les tècniques i artigaren noves terres. A les comunitats rurals, les formes de vida continuaren lligades per vincles familiars i de veïnatge. Eren pagesos, majors i menors, és

⁶ - Aquell any tropes procedents dels comtats catalans intervingueren com a mercenàries en els conflictes civils esdevinguts a Còrdova i retornaren amb diner musulmà.

a dir més o menys rics, però la immensa majoria eren lliures i propietaris de les terres. Trobem un escàs nombre de nobles, si bé anaven sobresortint algunes famílies que s'enriquiren i disposaren de parcel·les de poder al costat dels comtes, que havien trencat els llaços de dependència amb els reis francs i eren independents. L'Església adquirí poder polític i econòmic i en mans de les institucions religioses hi havia un gruix considerable de terres. La major part de clergues que testen disposen d'un bon nombre de caps de bestiar. D'altra banda, es va formant una incipient noblesa.

Si bé la seguretat a les fronteres s'aconseguí al començament del segle XI, la revolta feudal empitjorà la situació dels pagesos. Es precipità el procés de feudalització,⁷ els senyors s'apropriaren dels excedents agraris i augmentà el nombre de nobles que podien mantenir un grup d'homes armats. En aquesta època es detecta un clima de violència creixent, tant vers els pagesos com dins de les famílies nobiliàries. S'esmicola i privatitza el poder. Els senyors trenquen l'ordre jurídic, social, polític, econòmic i moral i creen una nova estructura de poder que es fonamenta socialment en els vincles personals i, econòmicament, en l'extracció dels excedents agraris a favor de les classes dominants.

Les algarades frontereres, l'empenyament de terres a canvi de cereals per part d'algunes famílies amb pocs recursos, les donacions de terres a l'església, que dominarà nombrosos senyories, però sobretot la pressió senyorial, van contribuir a la feudalització. Creix el poder dels senyors, que esdevenen professionals de la guerra, i els pagesos comencen a ser desposseïts dels fruits del creixement econòmic, perden les terres i, a la llarga, veuen restringida la seva llibertat. La revolta nobiliària esclatà a partir de 1040.

Tanmateix, hi va haver resistències a la violència. Hi hagué veus que clamaven per la pau i per l'amor. L'abat Oliva impulsà els moviments de pau i treva,⁸ precedent de les institucions catalanes. La comtessa Ermessenda donà suport a l'abat Oliva, s'oposà al poder dels senyors feudals i s'enfrontà al seu propi net, Ramon Berenguer I. Malgrat això, li recordà, poc abans de morir, que ella l'havia estimat més que ningú del seu entorn (*Liber Feudorum Maior*, doc. 490). Els senyors exerceixen pressions i violències contra els pagesos, que de

7 - Sobre el procés de feudalització utilitzo els guions de les classes impartides a la Universitat de Barcelona, basades en documents de l'època i en: Bonnassie, 1979-81; Salrach, 1987, Freedman 1993, Cuadrada 1999, Sabaté, 2004 i Feliu, 2010.

8 - La pau de Déu, primer moviment popular del cristianisme medieval, va néixer del poble per frenar les violències, l'Església se situa davant del moviment, el dirigeix, l'orienta, el controla.

moment tenen el dret de protestar contra aquesta escalada de violència (Gari, 1984, p. 7-50), dret que els és tret l'any 1202 amb la qual cosa queden totalment a mercè de l'arbitrarietat senyorial.

La violència penetrà en el si de les famílies de la noblesa i la pau es trencà arreu. Ben aviat, a Besalú, una revolta nobiliària acabà amb la vida del comte Guifré II (957). Anys després (1017) el seu nebot, el comte Bernat Tallaferro, expulsà les monges de Sant Joan, d'on era abadessa la seva germanastra Ilgimberga. Al comtat de Barcelona, els nobles prengueren el control de la frontera del Penedès. La revolta (1041) fou encapçalada per Mir Geribert, senyor d'Olèrdola, contra el seu parent el comte Ramon Berenguer I (Mir era nét de Borrell II, Ramon Berenguer, besnét). El comte, al seu torn, s'enfrontava a la seva àvia i tutora Ermessenda. El temor que la violència dels parents actués contra la vídua o els fills menors feia que alguns nobles, en testar, possessin clàusules per protegir-los, com és el cas de Gombau de Besora que emparava la seva vídua contra els possibles atacs del seu gendre Mir Geribert (*Catalunya romànica*, vol. X, p. 415). Aquells anys hi hagué guerra civil als Pallars, entre cosins, el comte del Pallars Sobirà, contra el de Pallars Jussà (*Catalunya romànica*, vol. XV p. 26). Un noble del comte d'Urgell, Arnau Mir de Tost, feia la guerra als musulmans a la frontera del Montsec. La violència penetrà fins i tot la família comtal barcelonina, en la qual Pere, fill de Ramon Berenguer I i la seva primera muller Elisabet, assassina la madrastra Almodis. Els dos fills de Ramon Berenguer i Almodis s'enfronten i Berenguer Ramon participa en l'assassinat del seu germà.

La pressió senyorial no para. Entre la darrerria del segle XI i el segle XII es produí l'ascens d'un nombre important de famílies a la categoria de nobles, sobretot gràcies a la seva capacitat econòmica, cosa que els permetia costejar un cavall i armes de ferro pels seus homes i, a més, menjar pa de blat cada dia, segons consta als *Usatges de Barcelona*. Per poder menjar diàriament pa de blat calia que unes quantes famílies camperoles, que menjaven pa d'ordi, plantessin blat i en subministressin als senyors en forma de censos.

Es produeixen canvis en l'estructuració de l'espai: els moviments de pau impulsen la creació de sagreres, que originen petits nuclis de població a redós de les parròquies, i les tinences pageses a les terres senyorials afavoreixen així mateix la població dispersa en masos. A les marques s'havien alçat torres, algunes de les quals van evolucionar per convertir-se en castells que els comtes cedien en feu als seus fidels i que al segle XI passaren a ser hereditaris. A redós d'alguns castells s'estructuraren nuclis de poblament i el castell terminat esdevé una forma d'organitzar el territori. A la vegada, des del poder, es facilita la repoblació vers el sud per mitjà de cartes de franquesa que afavoreixen la població agrupada. Barcelona viu un espectacular creixement a partir

del segle XI i també emergeixen les poblacions amb mercat. Es diferencien els espais de la Catalunya Vella, poblada de masos, dels de la Catalunya Nova, amb hàbitat agrupat.

Els documents feudals continuen mostrant una activa presència femenina. La filiació en els juraments solemnes de la noblesa sempre és només materna: «Juro jo Radolf Oriol, fill de Meravella, a tu Ramon, comte, fill d'Ermetruita, i a tu Ermessenda, comtessa, filla de Gilga», diu un document del Pallars. «Juro jo Bernat, comte de Besalú, fill d'Estefania, dona [...]» (*Liber Feudorum Maior*, doc. 141 i 508). Tant la idea de fidelitat, en què es fonamenta el feudalisme, com l'amor, que se cita repetidament en els documents esponsalícis, encaixen bé en el món femení. Arsenda d'Àger, muller d'Arnau Mirde Tost, en el seu testament del 1068, deia: «Prego i demano de tot cor al meu senyor i marit, per Déu i la caritat i l'amor que Déu va posar entre l'home i la dona, que, per la meva ànima, compleixi tot el que he disposat. Als altres almoiners meus, per la fidelitat que em deuen i em van jurar, demano i aconsello que fidelment amb el meu marit ho compleixin» (Vinyoles i Sancho, 1998, p. 265-283). Cal remarcar que continuava vigent el dret visigot que valorava positivament la dona. Tanmateix, una lenta evolució del dret de família, amb la penetració del dret romà, imposarà el dot femení. I la feudalització de la institució familiar, amb la institució de l'hereu i el poder atorgat al marit, empitjoraran a partir del segle XIII la condició de les dones.

Hem fet un cop d'ull a una societat molt llunyana en el temps, deixant de banda els esdeveniments polítics per penetrar a les entranyes de la societat, i ho hem fet a través de la documentació i donant exemples concrets d'homes, i sobretot dones, que visqueren en temps dels orígens històrics de Catalunya.

Textos en castellano

POBLACIÓN, SOCIEDAD, TIERRA, MUJERES Y FAMILIA EN LA CATALUÑA ALTOMEDIEVAL

Teresa Vinyoles Vidal

La futura Cataluña, en el siglo V, era un territorio romanizado. El impacto visigodo no implicó una gran presencia de recién llegados, pero la población goda fue la clase dirigente y el legado visigodo influyó en los siglos posteriores. El reino visigodo, igual que Cataluña, se fundó a ambos lados de los Pirineos. La sociedad del siglo IX siguió estando dirigida por elementos godos o gotizados. La ley goda, romanizada y quizá con una base ancestral, se convirtió en una seña de identidad en la Cataluña carolingia en la que cabe destacar el concepto de autoridad pública que hizo viable la creación de un estado, la ley de ocupación de tierras yermas que posibilitó la repoblación y el derecho de familia favorable a las mujeres que cohesionó a las familias. La estructura de los condados que formaron Cataluña es de origen visigodo, o incluso anterior (Udina, 1991, p. 368-373).

El Estado visigodo, que dominaba la península ibérica y Septimania, se acabó con la invasión musulmana, que respecto a la futura Cataluña tuvo lugar entre el 714 y el 720. El tiempo que duró el dominio musulmán en la Cataluña Vieja, entre setenta y noventa años, no fue suficiente para que se produjeran conversiones masivas al islam. Además, la política de tolerancia religiosa, derivada del tipo de pactos con la nobleza goda o con los jefes de las comunidades campesinas, contribuyó a que no hubiera grandes cambios, aunque se rompió y se retrasó el proceso de señorialización que se había iniciado. De todas maneras, después de la intervención franca es posible que quedara todavía una minoría de población proandalusí, ya que durante los primeros años del dominio carolingio las alianzas con los musulmanes fueron frecuentes.¹ Diferente fue la ocupación musulmana en la llamada Cataluña Nueva, que quedó vinculada política y socialmente a al-Ándalus, hasta mediados del siglo XII cuando fue incorporada al país.

La intervención carolingia y la creación de los primeros condados no presupusieron una absorción. Fueron los hispano-godos del sur de los Pirineos y los galo-godos de la Septimania los que actuaron activamente a fin de liberarse del poder de Córdoba y ponerse bajo la protección de los reyes francos. Los

¹ - *La revuelta de Aissó (826) o la de Guillermo de Septimania (848) son testimonios de la Cataluña islámica: Balañà, Bramon y Sancho, entre otros.*

condados pirenaicos pasaron a la órbita franca mediante pactos, no mediante conquista, bajo la condición de mantener sus costumbres y sus leyes. Bajo el dominio carolingio no hubo inmigración franca, en cambio encontramos la presencia de refugiados *hispani*,² con un pacto de ocupación y reparto de tierras de cultivo mediante el sistema de aprisio o presura, que consiste en la ocupación de tierras yermas, abandonadas, a fin de cultivarlas y repoblarlas (Bolós, 2000, p. 31).

A lo largo de los siglos IX y X, la tierra de los condados de la Cataluña Vieja fue cultivada, repoblada y reorganizada. Hombres y mujeres, conjuntamente, conquistaron la tierra para trabajarla y para que dejara de ser yerma. De ello queda constancia en numerosos documentos procedentes de todos los condados, y así podemos leerlo en un pergamino fechado en Vic en el 889: «Yo, Ermengarda y mi hijo Otger y mis hijas Ermengarda y Eldefreda te vendemos [...] todo lo que sacamos conjuntamente del yermo, y lo demás que nos pueda venir por presura o trabajo» (Junyent, 1980, doc. 11). Existía una cantidad importante de tierras que no estaban en manos de ningún propietario concreto y que eran tierras consideradas reales, es decir, del fisco. Los monarcas carolingios otorgaron algunas de estas tierras a sus colaboradores y a las instituciones religiosas; pero las tierras fiscales que quedaban, y que pasaron a manos de los condes, eran tierras de colonización en las que se establecieron parejas jóvenes, matrimonios con hijos, familias enteras, y mujeres solas o con hijos. Ellos y ellas artigaban, segaban el sotobosque, cortaban o quemaban las garrigas para que las tierras se pudieran cultivar. Estas tierras eran los alodios, pequeñas o medianas propiedades, que pasaban por herencia de padres y madres a hijos e hijas.

Familias campesinas cubrían la tierra de viñas, que trabajaban con el sistema de complantación:³ «Yo Godemar y mi esposa Adeleva, nosotros conjuntamente permutamos nuestra viña, nuevamente complantada y bien cultivada, con la vendimia que este año Dios nos ha dado por nuestro trabajo y nuestro sudor» (Baucells, doc. 242 y 268). Mujeres y hombres artigaban, plantaban viñas en las tierras yermas, compraban, vendían o donaban tierras que poseían y cultivaban. Muy interesante en este sentido es la imagen que nos

2 - *Hispani* era el nombre que recibían los pobladores de Hispania que estaban bajo el dominio musulmán y habían huido al reino franco como consecuencia de las represalias por haber ayudado a las tropas de Carlomagno, que acabaron con la derrota de Roncesvalles (Bolós, 2000, p. 139).

3 - Contrato establecido entre un campesino o una campesina (un matrimonio campesino) y el señor de una tierra, que la cedía para que plantaran viña. Al cabo de unos años, parte de la tierra volvía al señor y el resto se la quedaban los campesinos.

ofrece la Biblia de Ripoll, donde podemos ver a Adán segando con una guadaña y a su lado a Eva con una hoz.⁴

Algunos documentos nos llevarían a pensar, que los primeros catalanes eran pioneros que artigaban el desierto (Zimmerman, 1989, p. 99), pero fijándonos en los detalles sobre los límites de las propiedades artigadas, comprobamos que había cultivos y caminos, que estaban ubicados en villas y aldeas, ya que no toda la población eran recién llegados que cultivaban tierras abandonadas. Había una población preexistente que mantenía ciertas infraestructuras y que, junto con los nuevos pobladores, que bajaban de la montaña al llano, se fueron asentando en parroquias y términos.

La renovación que, en el 844, llevó a cabo el rey Carlos el Calvo de los pactos que su abuelo Carlomagno y su padre Luis el Piadoso habían establecido con los habitantes de los condados nos hace pensar que existía una estructura social bastante fuerte y representativa que les permitía reclamar el reconocimiento de sus derechos y el respeto de sus costumbres. El rey los eximía de ciertos tributos y se comprometía a que los habitantes de la pre-Cataluña fueran juzgados por sus propios tribunales y según el derecho visigodo, y les concedía la propiedad de las tierras obtenidas por roturación del yermo en cualquier condado. El pacto nos muestra también la existencia de bienes comunes que, según una costumbre antigua, era preciso preservar para mantener la paz social: los pastos, la leña y el agua tenían que estar a disposición de todo el mundo (Fàbrega, 1995, doc.1).

La población vivía en pequeñas comunidades agrupadas en villas, aldeas y caseríos, unidades de poblamiento disperso dentro del marco de los valles (To, 1991, p. 223; Salrach, 1999, p. 51). Antes del siglo XI, pocas veces encontramos citados los mansos, que correspondían a unas subdivisiones de las villas (Riu, 2001, p. 20-22). Así, la población se fue ordenando mediante las parroquias que se fundaron por todo el territorio, en el que los únicos núcleos más o menos urbanos eran las sedes episcopales.

Respecto a la vivienda, la casa rural era de planta única con dos piezas yuxtapuestas en horizontal; el espacio de hábitat para la familia quedaba separado del corral, y a veces también la cocina formaba una estructura separada. Asimismo, está documentada la población que vivía en cuevas y grutas adaptadas.

4 - Códice realizado por escribanos, iluminadores y miniaturistas en el escritorio del monasterio de Ripoll, en el siglo XI, que se conserva en la Biblioteca Apostólica Vaticana.

La sociedad catalana, hasta el año 1000, no era una sociedad totalmente igualitaria, pero ni el señorío ni los vínculos de dependencia estaban establecidos. La población estaba organizada mediante asambleas o consejos formados por los jefes de casa, entre los que los hombres eran mayoría, aunque también participaban mujeres. En todo el territorio encontramos actuaciones colectivas de comunidades campesinas. Está documentado que, en las postrimerías del siglo IX, el conde de Girona había comprado tierras a un conjunto de quince familias del valle de Anglès,. Entre ellas, se encuentran trece matrimonios, de los que consta el nombre tanto del esposo como de la esposa. En una ocasión, figura una mujer sola y, en otra, una madre con su hijo y la nuera (Pruenca, 1995, doc. 6). En el documento que consigna la integración de diversos lugares del Ripollès, bajo el control de la abadesa Emma de Sant Joan, la mitad de las signatarias son mujeres (Udina, doc. 38). En el Pallars, documentamos la donación colectiva de la villa de Baén (despoblado de Gerri de la Sal) al conde Ramon en el 920, firmada por once parejas, además de cinco mujeres con sus hijos y dos hombres solos (Abadal, 1955, doc. 132).

Un ejemplo muy interesante de esa gestión colectiva, está documentado en un proceso del 977. Una comunidad de repobladores habían roturado unas tierras en Vallformosa, en el Bages, y el conde Borrell II se las reclamaba judicialmente. Los habitantes del valle se defendieron diciendo que hacía más de treinta años que poseían la tierra, que había sido ocupada por sus antepasados que habían emigrado allí (Albert, 1994, doc. 124). La comunidad estaba formada por 48 unidades familiares representadas por los jefes de casa, normalmente hombres, aunque también figuran ocho mujeres. Los habitantes del valle eran libres y les fue reconocida la propiedad de la tierra. Se diría que actuaban de forma asamblearia y la primera compareciente y primera signataria fue una mujer, llamada Tudil·la, que sería reconocida como líder de la comunidad.

El núcleo básico de convivencia para todos los grupos sociales era la familia nuclear, formada por una pareja y sus hijos, que también se convertía en la célula económica fundamental. La Iglesia fue imponiendo el modelo de matrimonio, monógamo, exógamo e indisoluble, y que fue adoptado por la sociedad civil. Como era de esperar en un momento de colonización y repoblación, la presencia femenina era constante tanto en la producción agrícola como en la gestión del patrimonio. La base de la presencia de las mujeres era el reconocimiento de su trabajo, en un momento en el que todas las manos eran necesarias para trabajar (Vinyoles, 2004; 2007). A su vez, la legislación vigente durante los siglos IX-XII, basada en el derecho de familia visigodo, recopilado en el *Liber iudicum popularis*, era positiva para las mujeres.

Así, podemos destacar tres factores favorables a la condición femenina. En primer lugar, respecto a las hijas, la ley y las costumbres establecían el reparto de las tierras y los bienes del padre y de la madre entre todos los hijos y las hijas. De modo que las mujeres tenían derecho a la herencia de los progenitores igual que sus hermanos. De igual modo, la madre viuda compartía las tierras con los hijos y las hijas, que eran sus herederos, mientras ella permanecía como usufructuaria. De esta forma, ella continuaba gobernando las tierras de la unidad familiar después de la muerte de su marido, lo que también suponía el reconocimiento a su colaboración en las labores agrarias y domésticas.

Muy importante para las mujeres fue sobre todo lo que establecía el derecho de familia en referencia a la dote. Era el marido el que aportaba la dote a la mujer cuando se casaba, como reconocimiento de que le llegaba una ayuda. La ley establecía que una décima parte de los bienes de él, tanto de los que tenía antes de casarse como de los que adquiriría después, pertenecían a la esposa, y se los donaba en el momento de casarse. Veamos un fragmento de un contrato esponsalicio: «El creador de todo, Dios, no quiso que el hombre viviera solo y creó una ayuda parecida a él [...] Por ello, me place y me conviene, amantísima esposa o esposa mía, pedirte que te unas a mí en matrimonio, como lo hago [...] Y como un matrimonio no puede hacerse legalmente sin el título de dote, por el amor que te tengo, por tu dulzura y por los niños que procrearemos, te dono la décima parte de los bienes que tengo y que podré adquirir, según prescribe la ley de los godos» (Baucells, doc. 331, año 1020).⁵

La dote marital aseguraba la cohesión de la pareja, era necesario el consentimiento de los dos para comprar, vender, hipotecar, donar, ya que la décima parte de cada tierra, casa o hacienda, era de la esposa. Muy explícito en este sentido es el contrato de venta de una propiedad en Provençana, territorio de Barcelona, formada por la casa con corral, el huerto, las tierras y las viñas, que poseía Oderic por compra, y su esposa Orúcia añade la venta de la décima que le correspondía a ella (Fàbrega, 1995, doc. 219, año 992), ya que el contrato de venta tenía que hacerse por común acuerdo de la pareja. La mujer podía recibir de sus padres un *ajuar*, regalo en bienes muebles o inmuebles que aportaba al casarse, que era una costumbre generalizada, pero no prescriptiva, mientras que la décima marital, en cambio, era designada por la ley.

Podemos afirmar que aquella sociedad otorgaba un valor a las mujeres que no tendrían en otros momentos históricos. En la documentación catalana

5 - A pesar de una evidente evolución hacia la dote femenina, encontramos ejemplos de la décima marital hasta entrado el siglo XIII. Jaime I, en las Cortes Catalanas de 1251, prohibió aplicar el derecho visigodo (Vinyoles, 2014, p. 7-78).

altomedieval, encontramos campesinas que colonizan y trabajan la tierra, mujeres al frente de comunidades repobladoras, mujeres de todos los grupos sociales que compran, venden, empeñan, actúan de testigo, de tutoras y de albaceas. Encontramos damas que gobiernan castillos, que podían haber recibido por herencia, como parte de la dote marital, por presura, o que podían haberles sido encomendados como castellanas, de manos de un señor. Asimismo, encontramos condesas que gobiernan, como es el caso, entre otras, de Ava, casada con Miró II de Cerdanya (897-927), madre de ocho hijos y abuela del abad Oliva. Ava, que sobrevivió treinta y cuatro años a su marido, se encontró al frente de los condados de Cerdanya-Besalú, tuvo que sofocar una revuelta nobiliaria (Salrach, 1973, p. 3-36) y tiene el privilegio de ser la única mujer enterrada en el panteón condal del monasterio de Ripoll. Asimismo, su nuera, Ermengarda de Vallespir, ejerció el poder condal en Cerdanya, cuando su marido, Oliba Cabreta, lo dejó al retirarse a Montecassino. La hija de Ava, Goltregod, dirigió el condado de Pallars como condesa viuda del 950 al 980 (Aurell, 1998, p. 7, 137-14).

La condesa Ermessenda (975-1058) gobernó los condados de Barcelona, Girona y Osona con su marido, sola, con su hijo y con su nieto. Presidió juicios y garantizó el derecho vigente contra la arbitrariedad, e impulsó la repoblación del territorio —mención especial merece la carta de poblamiento de Cervera otorgada a favor de una mujer, Guinedilda, y de sus hijos (Font Rius, doc. 16, año 1026)—. Asimismo, apoyó la reforma de la Iglesia, fundó el monasterio de Sant Daniel de Girona, mandó acuñar las primeras monedas catalanas, se opuso a la nobleza feudal, y estableció contactos internacionales con Roma, Córdoba, las taifas musulmanas y los condados cristianos peninsulares (Vinyoles, 1999, p. 175-186).

Encontramos abadesas emprendedoras. Emma, hija del conde Guifré, organizó el territorio, desde Sant Joan de les Abadesses, para establecer allí a familias campesinas y fundó parroquias que aglutinaron a la población. Encontramos religiosas que pintan, bordan y firman sus obras: «Recuerda, amigo, Maria me hizo», ponía Maria en el tejido de la estola de san Narciso. «Ende pintora y ayudadora de Dios», firmaba la iluminadora del *Beato* de Girona (Vinyoles, Varela, 2004).

Cabe remarcar también la movilidad de la gente de la época: huestes que iban y venían, repobladores que en un goteo constante bajaban de los Pirineos hacia el sur, *hispani* refugiados que ocupaban mediante presura tierras en los condados catalanes, refugiados mozárabes llegados del sur, y embajadores que iban a Córdoba, a Roma o al reino franco por asuntos políticos. Tenemos constancia de peregrinos y peregrinas que testaban antes de emprender el viaje ya que tenían miedo a morir en tierras lejanas; penitentes que marchaban,

voluntariamente o por imposición de una pena o penitencia, y otras personas que iban por devoción a Jerusalén, a Roma, a Santiago o a otros lugares de culto mariano más cercanos.

Eran tiempos difíciles. Eran habituales las algaradas fronterizas que tenían como resultado la destrucción y la cautividad, como la de Almanzor en el 985, que fue muy grave. En el 1002, una mujer del Vallès marchaba como peregrina a Roma, esperando, o quizá desesperando, que su hijo y su hija regresaran de la cautividad (Rius 1946, doc. 377). Deberíamos datar en torno al año 1000 el testamento que hizo Dadil, una mujer que se encontraba cautiva de los musulmanes en Huesca (Fàbrega, 1995, doc. 349).

Hubo momentos de hambre. Familias que pignoraron las tierras a cambio de cereal para poder comer y plantar (Benito, 1999, p. 189-203). Repobladores que tuvieron que abandonar las presuras y regresar. En el 1023, el obispo Oliva de Vic decía: «se ha presentado la exorquia del hambre y la miseria de la sequía en esta nuestra región; por ello muchos de los labradores se fueron a Toulouse y por este estado de necesidad una gran parte de nuestra tierra ha llegado a la devastación del yermo» (*Catalunya romànica* 9, p. 506). De todas maneras, globalmente se produjeron excedentes, y, a partir del 1010, aparecieron los primeros mercados de intercambio en especies o en dinero musulmán.⁶

En definitiva, podemos decir que, hasta principios del siglo XI, la población estaba formada por hombres y mujeres libres propietarios y propietarias de las tierras que trabajaban, muchos de ellos con pocos recursos, que mejoraron las técnicas y articularon nuevas tierras. Las formas de vida en las comunidades rurales siguieron ligadas por vínculos familiares y de vecindad, formadas por campesinos, mayores y menores, es decir, más o menos ricos, pero que eran, en su inmensa mayoría, libres y propietarios de las tierras. Encontramos un escaso número de nobles, aunque empezaban a destacar algunas familias que se enriquecieron y disfrutaron de parcelas de poder al amparo de los condes, que habían roto los lazos de dependencia con los reyes francos y eran condes independientes. La Iglesia adquirió poder político y económico. Las instituciones religiosas tenían en sus manos una cantidad considerable de tierras, y la mayor parte de clérigos que testaban disponían de un buen número de cabezas de ganado. Asimismo, se fue formando una incipiente nobleza.

⁶ - Aquel año, tropas procedentes de los condados catalanes intervinieron como mercenarios en los conflictos civiles que tuvieron lugar en Córdoba, y regresaron con dinero musulmán.

Aunque la seguridad en las fronteras se consiguió a principios del siglo XI, la revuelta feudal empeoró la situación de los campesinos y se precipitó el proceso de feudalización.⁷ Los señores se apropiaron de los excedentes agrarios y aumentó el número de nobles que podían mantener a un grupo de hombres armados. En esta época, se detecta un clima de violencia creciente, tanto hacia los campesinos como dentro de las propias familias nobiliarias. El poder se desmoronó y se privatizó. Los señores rompieron el orden jurídico, social, político, económico y moral, y crearon una nueva estructura de poder fundamentada socialmente en los vínculos personales y, económicamente, en la extracción de los excedentes agrarios a favor de las clases dominantes.

Las algaradas fronterizas, la pignoración de tierras a cambio de cereales por parte de algunas familias con pocos recursos, las donaciones de tierras a la Iglesia, que dominará numerosos señoríos, y sobre todo la presión señorial contribuyeron a la feudalización. Al crecer el poder de los señores, que se convirtieron en profesionales de la guerra, los campesinos empezaron a ser desposeídos de los frutos del crecimiento económico, perdieron las tierras y, a la larga, vieron restringida su libertad. La revuelta nobiliaria estalló a partir del 1040.

De todas formas, hubo resistencia a la violencia y se levantaron voces que clamaban a favor de la paz y el amor. El abad Oliva impulsó las asambleas de paz y tregua,⁸ que fueron un precedente de las instituciones catalanas. La condesa Ermessenda apoyó al abad Oliva, se opuso al poder de los señores feudales y se enfrentó a su propio nieto, Ramon Berenguer I. A pesar de ello, le recordaba, poco antes de morir, que ella lo había querido más que nadie de su entorno (*Liber Feudorum Maior*, doc. 490). Los señores ejercieron presiones y violencias sobre los campesinos, que hasta el momento tenían derecho a protestar contra esa escalada de violencia (Garí, 1984, p. 7-50), derecho que se les negó en 1202, cuando quedaron totalmente a merced de la arbitrariedad señorial.

La violencia penetró en el seno de las familias de la nobleza y la paz se fue rompiendo por todas partes: muy pronto, en Besalú, una revuelta nobiliaria acabó con la vida del conde Guifré II (957). Años más tarde (1017), su sobrino,

7 - Sobre el proceso de feudalización utilizo los guiones de las clases impartidas en la Universidad de Barcelona, basadas en documentos de la época y en: Bonnassie, 1979-81; Salrach, 1987; Freedman 1993; Cuadrada 1999; Sabaté, 2004 y Feliu, 2010.

8 - La paz de Dios, primer movimiento popular del cristianismo medieval, nació del pueblo para frenar las violencias. La Iglesia se situó al frente del movimiento, lo dirige, lo orienta y lo controla.

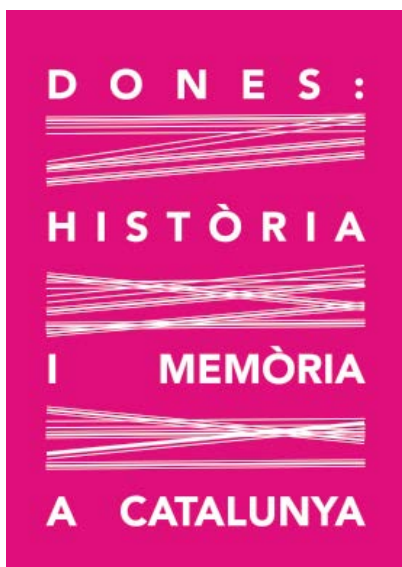
el conde Bernat Tallaferro, expulsó a las monjas de Sant Joan, de donde era abadesa su hermanastra Ilgimberga. En el condado de Barcelona, los nobles tomaron el control de la frontera del Penedès. La revuelta (1041) estuvo encabezada por Mir Geribert, señor de Olèrdola, contra su pariente el conde Ramon Berenguer I (Mir era nieto de Borrell II y Ramon Berenguer, biznieto). A su vez, el conde se enfrentó a su abuela y tutora Ermessenda. El temor a que la violencia de los propios parientes actuara contra la viuda o los hijos menores, llevó a que algunos nobles al testar establecieran cláusulas para protegerlos. Ese fue el caso de Gombau de Besora que amparó a su viuda contra los posibles ataques de su yerno Mir Geribert (*Catalunya romànica*, vol. X, p. 415). Por aquellos años, tuvo lugar una guerra civil entre primos en el Pallars, en la que el conde del Pallars Sobirà se enfrentó contra el del Pallars Jussà (*Catalunya romànica*, vol. XV p. 26). Asimismo, un noble del conde de Urgell, Arnau Mir de Tost, hizo la guerra a los musulmanes en la frontera del Montsec. La violencia penetró incluso en la propia familia condal barcelonesa, en la que Pere, hijo de Ramon Berenguer I y su primera esposa Elisabet, asesinó a su madrastra Almodis. Los dos hijos de Ramon Berenguer y Almodis se enfrentaron y Berenguer Ramon participó en la asesinato de su hermano.

La presión señorial no cesa. Entre las postrimerías del siglo XI y el siglo XII, se produjo el ascenso de un número importante de familias a la categoría de nobles, sobre todo gracias a su capacidad económica, que les permitía costear un caballo para sus hombres y armas de hierro, y además comer pan de trigo cada día, según consta en los *Usatges de Barcelona*. Para poder comer diariamente pan de trigo era preciso que algunas familias campesinas, que comían pan de cebada, plantaran trigo y lo suministraran a los señores en forma de censos.

Se producen entonces cambios en la estructuración del espacio: los movimientos de paz impulsan la creación de sacrarías, que originan pequeños núcleos de población al amparo de las parroquias. Asimismo, las tenencias campesinas en las tierras señoriales favorecen la población dispersa en mansos. En las marcas se habían alzado torres, algunas de las cuales evolucionaron hasta convertirse en castillos, que los condes daban en feudo a sus fieles y que en el siglo XI pasaron a ser hereditarios. Al amparo de algunos castillos, se estructuraron núcleos de poblamiento y el *castell termenat* o término (pequeña circunscripción territorial centrada en torno a un castillo) se convierte en una forma de organizar el territorio. Al mismo tiempo, desde el poder, se facilita la repoblación hacia el sur por medio de cartas de franqueza que propician la población agrupada. A partir del siglo XI, Barcelona conoce un espectacular crecimiento, emergen las poblaciones con mercado, y los espacios de la Cataluña Vieja, poblada por mansos, se diferencian de los de la Cataluña Nueva, que tienen un hábitat agrupado.

Los documentos feudales siguen mostrando una activa presencia femenina. La filiación en los juramentos solemnes de la nobleza, es siempre únicamente materna: «Juro yo Radolf Oriol, hijo de Meravella, a ti Ramon, conde, hijo de Ermetruita, y a ti Ermessenda, condesa, hija de Gilga», dice un documento del Pallars. «Juro yo Bernat, conde de Besalú, hijo de Estefania, mujer [...]» (*Liber Feudorum Maior*, doc. 141 y 508). Tanto la idea de fidelidad en la que se fundamenta el feudalismo como el amor que se cita repetidamente en los documentos esponsalicios encajan bien en el mundo femenino. Arsenda d'Àger, esposa de Arnau Mir de Tost, en su testamento del 1068, decía: «Ruego y pido de todo corazón a mi señor y marido, por Dios y la caridad y el amor que Dios puso entre el hombre y la mujer, que, por mi alma, cumpla todo lo que he dispuesto. A mis otros limosneros, por la fidelidad que me deben y me juraron, pido y aconsejo que fielmente con mi marido lo cumplan» (Vinyoles; Sancho, 1998, p. 265-283). Cabe remarcar que continuaba vigente el derecho visigodo que valoraba positivamente a la mujer. Una lenta evolución del derecho de familia, con la penetración del derecho romano, impondrá la dote femenina, y la feudalización de la propia institución familiar, con la institución del *hereu* (heredero primogénito) y el poder otorgado al marido, serán la causa del empeoramiento, a partir del siglo XIII, de la condición de las mujeres.

Hemos echado una ojeada a una sociedad muy lejana en el tiempo, dejando de lado los acontecimientos políticos para penetrar en las entrañas de la sociedad, a través de la documentación y poniendo ejemplos concretos de hombres, y sobre todo de mujeres, que vivieron en la época de los orígenes históricos de Cataluña.

Article publicat a:

Títol: Dones: història i memòria a Catalunya

Edició: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Agència Catalana del Patrimoni Cultural, Museu d'Història de Catalunya

Coordinació: Raquel Castellà

Textos: Mònica Borrell-Cairol, Mariela Fargas, Paloma González, Martín Iturralde, Mary Nash, Marina Picazo, Josep Suñé, Teresa Vinyoles

Disseny gràfic: L'Apòstrof, SCCL

Correcció lingüística: Traductorum

© **de les fotografies:** Arxiu Ca la Dona, Arxiu Josep Castellà, Photoaisa, Prisma

© **d'aquesta edició:** Museu d'Història de Catalunya

ISBN: 978 – 84 – 393 – 9681 – 9

